

С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА

ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ОНИМДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Онимдердің көркем шығарма ішінде ең негізгі қызметтерінің бірі – мәтінтузу. Бұл мәселеге катысты онимдердің мәтіндегі беретін ақпаратына қарай бірінші деңгейдегі оним және екінші деңгейдегі оним деп бөліп қарастыруға болады, себебі бірінші деңгейдегі оним мәтінтузушілік қызметінде синергетикасы мол. Библионимдердің орны ерекше, себебі ескерткіштердегі библионимдер басты мәлімет-мұрасы болып табылады. Сонымен бірге мәтінтузушілік қызметіндегі бірінші деңгейдегі онимдер қатарына антропоним жатады, себебі басты кейіпкер есімі оқиғаның өрбүіне тікелей себепкер. Онимнің бұл түрі сол сияқты екінші деңгейдегі онимге де катысты болып келеді, себебі негізгі рөлді атқаратын басты кейіпкерлермен қатар қосымша кейіпкерлер де мәтінде орын алады. Сондай-ақ, жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, мәтіндегі этнонимді де екінші деңгейдегі оним қатарына жатқызуға болады.

Бірегейлендіруші және сипаттауышы қызметі. Атаудың сипаттау қызметінің орындалуында әртүрлі деңгейінде жекелеуші белгісінің бар не жоқ болуы көрініс табады. Осыған орай бірегейлендіруші қызметі немесе сипаттау қызметі, екі қызметі бірдей анық болады. Накты референтті атау нысанды бірегейлендіруге жақсы бейімделген. Олар накты денотатқа тағылып, оны социумнан бөліп, индивидті нактырақ бірегейлендіреді. Олар атау иесін қандай да бір әлеуметтік топқа және түрпат белгісіне катысын көрсетеді. Сипаттауышы қызметі сөйлем немесе сөз тіркесті формада болуы мүмкін. Мысалы, *Қызыл қалқан*, *Қара құс*, *Руми қызы* т.б.

Әлеуметтік-жекелеуші қызметі. Атау иесін әлеуметтік және қоғамда алатын орнына қарай жекелеуге мүмкіндік береді. Мысалы: *Қас Хажыб Жүсіп*, *Әдіб Ахмет* т.б.

Ықпал ету қызметі. Мұндай атаулар локутивті әсерінен баска коммуникативті үдеріске катысуышыларға ықпал ететін иллютивті күшке ие.

Экспрессивті-багалауыштық қызметі. Экспрессивтілік – атаудың көркемдеуші ерекшелігінің бірі. Семантикалық құрылымдағы эмоция түрпат межесі мен мазмұн межесінде әртүрлі сезім: құрмет, жириңіш, тамсану, ызалаңу, аяу т.б. білдіреді. Мұндай атаудың эмоцио-

налды-экспрессивті мағынасы атау берушінің атау иесіне қатынасын білдіретін жасырын коннотация бар. Мысалы, мағынамен *Ақыбет* – «акыры, соны» деп атады.

Сонымен қоса антропонимдердің тұлғаны өзі текtileстерден жекелеу, оны сипаттау, әлеуметтік деңгейін көрсету, белгілі бір қоғамға қатысын көрсету сияқты қызмет атқарғаныңдай, топонимдер адрестік, денотаттың қызметі, тенеу басқа да тәсілдер арқылы оның сипаты т.б. қызметі сияқты космонимдер де белгілі бір қызмет атқарады. Мәселен, А. Йұғнеки бек, ыспанхарларды мадактауда *Симак* жұлдызын жанды құбылыс ретінде (олицетворение) қолданған: *Симак* жұлдызынан әрегірек қамқорлық етеді.

Хорезми «Мұхаббат-намеде» *Утарид*, *Нафид* космонимдерін автор тұлғасымен, ісімен салыстыру мақсатында белгілі бір кәсіп иесі ретінде көрсете білген: *Утарид* – жазғыш, *Нафид* – сазды. Ал Мұштари космонимін жан иесі ретінде, әсемдікті тани білетін құбылыс ретінде колданған: Көркіне *Мұштари* болып тұр құл.

Ж. Баласағұн космонимдерді тек аспан әлеміндегі нысандарды атау немесе көркем мәтін стилін құру үшін ғана пайдаланбақ, сонымен бірге ақпараттық мәнде орынды қолданған. Мәселен, адамзат тұрмыста космонимдер арқылы кеңістікте бағыт-бағдарды ғана анықтап қоймаған, сонымен бірге белгілі бір мезгілді анықтау үшін пайдаланған. Мұны біз «Құтты біліктен» де көре аламыз. Мысалы: 1) белгілі бір жыл мезгілін: жаз, қыс, күз, көктемді анықтауда:

Жаз жұлдызы – *Қозы*, сонсоң *Үд* келер,
Әрәндір *Күшкүй* жақын, жуық жіктелер.

Арыстанмен Үүгдай басы қос болар,
Сонсоң *Үлгі*, *Чадан*, *Иа дос* болар.

Келер сонсоң *Оғлақ*, *Көнек* һәм *Балық*,
Олар туса болар көгін жап-жарық.

Сонымен бірге біз нақты қай мезгіл екендігін дұрыс анықтау үшін обсерваториядағы физик-астролог ғалымдармен байланысып, кеңес алған болатынбыз.

Туардан *Чадан* туыш, өрлеп кетіпті
Физик-астролог ғалымдардың пайымдауын-

ша, бұл жерде көктемнің соңғы күндері, жаздың басы суреттелген.

Иәтіген бас көтеріп алышты
Иылдырық айғырға кеп қалышты.

Ғалымдардың пікірінше, Иәтіген көктемде түн ауа ең жоғары көтеріледі, қыстың күні – танертен, ал жазда – кешке қарай.

Әрәнтирдің басы жерге жақындал,
Нұрын шашып, шықты қун де жарқылдал.

Физик-астролог ғалымдардың пайымдауынша, күн шығардың алдында Әрәнтир тек қыстың күні батады екен.

2) белгілі бір нақты мезгілді (сағатты) анықтауда:

Біраз ұйықтаң, оянды да қарады:
Тәбесінен *Mirrah* ауып барады.

Алайда, өкінішке орай, физик-астролог ғалымдардың пайымдауынша, біз нақты қай уақыт болғанын анықтау үшін, бұл шығарманың нақты қай жылы жазылғанын анықтауымыз керек, себебі *Mars*, *Юпитер* т.б. ғаламшарлар қозғалып отырады. Егер шығарманың жазылған жылы нақты белгілі болса, бұл жерде нақты қай сағатты қорсетіп тұрғанын біліп, яғни біз оқиғаның әр мезгіліндегі істі анықтай алар едік.

Және көрді: *Үркөр* ауып өтіпти
Туардан *Чадан* туыш, өрлең кетіпти.

Иылдырық, *Айғыр* туып көрінді,
Әрәнтир кеп қосылды да, төгілді.

Ұйқы келмей, қайта тұрып қарады,
Тұн жамылып *үркөр* ауып барады.

Көтерілді *Қарақұс* та шығыстан,
Талаурады жалындал от зымыстан.

Ж. Баласағұн космонимнің атауын да ұтымды пайдалана біліп, жұлдыздың көтерілуін құстың қанат самғап ұшуымен, алайда ол – жұлдыз болғандықтан, отты самғаумен теней білген. Ал қанат сатырлап ұшу тек ірі құстарға тән болғандықтан, оны алып жұлдыз (құс) деп санауға негіз болады:

Жерден үшқан от-жалындан лапылдал,
Қарақұс та ұшты қанат сатырлап.

Мәтін ішінде тарихи онимдер шығарманың мезгілі мен кеңістігін ұйымдастыратын өзіндік

үйлестіруші, яғни хронотоп қызметін атқарған. Хронотоп құбылысы «Диуани хикмет» ескерткішінде ерекше көрініс берген. Басты кейіпкер – автордың сопылық ілімді таратуда жерусті (*Түркістан*) және жерасты (*пейіш*, *дозак*, *сират*) кеңістігінде әр мезгілде (*тогыз*, *он жеті*, *отыз*, *алпыс еki*, *алпыс үш* жас) зікір салу қозғалысы арқылы мезгіл мен кеңістікті байланыстырып, шығарма хронотопын анықтаған.

Мұнда бастапқы хронотоп – *жерасты*, осымен басталып, осымен аяқталады:

Жеті жаста *Арыстан* *Бабқа* қылым салам,
Мұстапаның аманатын бер деп маған.
Жер үстінде сұлтанмын деп болдың ұлық,
Ризалықпен жер астына кірдім міне.

«Диуани хикметтегі» мәтін хронотопын құрайтын онимдік бірліктерді талдау үшін топоним мен хрононим осы рөлді атқаратынын білу қажет. Шартты хронотоп – *жерусті*, яғни *Түркістан* астионимы арқылы берілген. Дегенмен ақырат және бейақиат хронотоптар кей жерлерде нақтыланбай, тек *жерусті* және *жерасты* деп берілген. Мезгілдік сәйкестік тек кейіпкердің жасы мен машхар уақыты, сонымен бірге нақты аптаның күнін (дүйсенбі) және нақты уақытты (таң, сәрі) атап арқылы көрініс тапқан. Мәселен:

Шаш пен сақал ағарды, көнілім қара,
Махшар құні рахым еткін, халім нашар.
Таң сәріде дүйсенбі құн жерге кірдім,
Мұстапаға қайғы тұтып кірдім міне.

Хронотоптың мәтін ішіндегі қызметіне қатысты К. Рысберген мынадай пікірді білдірген: «Сонымен қатар нақты мекен-жайлық, локальды бағыт-бағдарлық қызметті де атқарып тұр. Қептеген ақырат топонимдік атаулармен қатар бізге жетпеген, ақын-жыраулар поэтикалық жолдарында ғана сақталған, кезінде аса актуалды болған көптеген микротопонимдік атауларды кездестіруге болады (мысалдарды төменирек береміз). Яғни аталмыш көркем мәтіндерде кеңістік пен нақты тарихи кезең бірегей хронотопқа ұйымдастырып тұр. Соңықтан хронотоп көркем шығарма кеңістігінде нақты тарихи кезеңдегі уақығаны суреттей отырып, оқырманды сол кеңістік координатасынан дұрыс бағдар беріп, хабардар етеді. Жоғарыда көрсеткеніміздей, хронотоп теориясы жалпы филологиялық проблема ретінде жеке және жете зерттелуі тиіс тын тақырып деп есептейміз» [1].

Жоғарыда айтқанымызға сәйкес хронотопты

құруда топоним басты рөл атқарады. «Диуани хикметте» шартты хронотоп – Түркістан мынадай сипатқа ие болған:

Туган жерім қасиетті *Түркістаннан*,
Баурымды тасқа үрш келдім міне.

Яғни тұрған қаласынан жат жерге кеткен кезі және бағыт-бағдар кеңістігі белгісіз (Х), бұл тұста сөз етілмеген, бірақ шамамен мұсылмандық Ота-нына қарай бағыт алғанын білдіреді.

Сұхбат құрмай қызы-келіншектермен онда,
Тыйым салғалы *Түркістанга* келді, достар.

Бұл өлең жолдарынан бағыт-бағдардың Түркістанға бағытталғаны анықталды, яғни ол белгілі. Алайда бұл кеңістікті басты кейіпкер – автордың өзі емес, оның ұстазы өткен.

Тапса тағам, кір тон киер жетпегеннен,
Соның үшін *Түркістанға* келдім міне.

Бұл мысалда басты кейіпкер – автор шартты хронотопты құруши онимдік бірлік – Түркістанға бағыт алған және бұл сапардың мақсаты айқындалған. Ал төмендегі мысалда жағдаят Түркістанның өзінде өрбіген, яғни Түркістанға немесе Түркістаннан емес Түркістанда орын алған:

Есітті Баба Мәшін ол заманда,
Ахмет атты бір шаих шыгар деп *Түркістанда*.

Сонымен шартты хронотопты құрайтын топонимнің (Түркістан) локусы анық, егер топонимді S, ал одан шыққандағы бағыт-бағдарды X және оған бағытталған бағдарды P деп алсақ, онда белгілі сызба алынады: P → S X S.

«Мұхабbat-наме» ескерткішінде хронотоп құбылысы да орын алған:

Жаза бастағанымды аяқтауга жеткізгей,
Мұхабbat-наме *Мысыр* мен *Шам* жеткей.

Мұнда хронотопты құрайтын онимдік бірлік топоним (*Сыр*, *Мысыр* мен *Шам*), ал мезгілдік сәйкестік хрононим арқылы емес «біттім, жеткізгей, көктем» лексикалық бірліктер арқылы берілген.

Мұхабbat-наме сөзін мұнда біттім,
Баршасын *Сыр* жағасында жаздым.
Хорезми *Мұхабbat-намені* аяқтай келгенде,
Дүниеге жана көктем келді.

Сонымен «Мұхабbat-наме» ескерткішінің хронотоп құбылысындағы басты субъект автор не басқа да кейіпкер емес, библионим «Мұхабbat-наме». Библионимнің жазылған жері (*Сыр*), оның жетуі бойынша тандауды бағыт-бағдар (*Мысыр*, *Шам*) анықталған.

Хронотоп құбылысы «Құтты білік» ескерткішінде де көрініс берген.

Басты субъект библионим, ол жергілікті ерекшеліктерге қарай әртүрлі аталауды:

«Әдәбул *Мұлік*» деп атапты шынылыштар,
«Әнисул *Мәлік*» деп атапты машинылыштар.
Мұны ұлықтар күллі Шығыс елінде,
«Зайнатул умәра» – деп таратқан тегінде.
Ирандықтар «Шахнама» деп қараған,
Түрандықтар «Құт білімі» санаған.

Хронотопты құрайтын басты бірлік топоним (Қашкар) және хрононим белгісіз (Х), тек «Бұғра хан түсында» тіркесі арқылы нақтыланып тұр.

Хаттап-хаттап барын жазды көнілде,
Бұғра хан түсында бұл жасалған,
Құтты кітап – хан тілі деп атанған.

Сонымен бірге мәтін хронотопын құруда араптық оним (топоним Құзорда) косымша акпарат (шығарма авторының туған жері) жеткізіп тұр.

«Құзорда» елі – оның туган мекені,
Тұп-нөсілі, анық, тілді екені ...

Тарихи ескерткіштердегі хронотоп құбылысын құрап тұрған онимдік бірліктер мезгілдік-кеңістік қатынасындағы іс-әрекеттерді нақтыладап, мәтіннің ішкі бірлігін сактауда маңызды рөл атқарған.

ӘДЕБИЕТ

1. Рысберген Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. – Алматы, 2009. – Б. 29.

Резюме

Рассматриваются функции имен собственных тюркских исторических письменных памятников.

Summary

In given article functions of proper names of Turkic historical written monuments are considered.